

Van Gelder-lezing

DR FEMME S. GAASTRA

*Particuliere geldstromen
binnen het VOC-bedrijf
1640-1795*

VAN GELDER-LEZINGEN

- 1 F.S. GAASTRA *Particuliere geldstromen binnen
het VOC-bedrijf 1640-1795* (2002)

dr H. Enno van Gelder
(1916-1998)

INTEGER – MILD – HULPVAARDIG

De reeks van jaarlijkse voordrachten is genoemd naar dr H. Enno van Gelder, Nederlands meest productieve en invloedrijke numismaat van de 20e eeuw. Als directeur van het Koninklijk Penningkabinet (1949-1980) en later tevens als hoogleraar numismatiek en geldgeschiedenis te Leiden (1976-1983), verbond hij de numismatiek – de wetenschap van de tastbare vormen van het geld en de verwante voorwerpen – met andere disciplines. De lezingen richten zich op ieder die het vakgebied op een multidisciplinaire wijze wil benaderen en op niet-numismatici die gebruik willen maken van de inzichten die numismatiek en geldgeschiedenis te bieden hebben.

De Van Gelder-lezing wordt georganiseerd door de Stichting Nederlandse Penningkabinetten in samenwerking met Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet om, in de geest van Van Gelder, de dialoog tussen numismatiek en andere disciplines te vergroten.

*Particuliere geldstromen
binnen het VOC-bedrijf
1640-1795*

Eerste Van Gelder-lezing

gehouden voor

Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet

en

Stichting Nederlandse Penningkabinetten

te Leiden op 27 november 2002

door

DR FEMME S. GAASTRA

Universiteit Leiden

Numismatiek wordt vanuit de geschiedwetenschap gezien als 'hulpwetenschap', maar misschien kan men vanuit de numismatiek met evenveel recht beargumenteren, dat de geschiedenis daarbij hulp kan bieden. Het is, denk ik, niet zinvol om te twisten over rangorde der wetenschappen; duidelijk is wel – en dat heeft Van Gelder wel aangetoond – hoe vruchtbaar het samengaan kan zijn van de historische wetenschap en numismatiek. Ook in mijn lezing hoop ik te kunnen laten zien – zonder mij er overigens op te willen laten voorstaan numismaat te zijn – dat historische analyse kan winnen door numismatische kennis.

Het is toepasselijk om dit jaar, waarin de oprichting van de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) herdacht of, zo men wil, gevierd wordt, een onderwerp te kiezen uit de geschiedenis van de VOC. Compagniesgeschiedenis heeft vele raakvlakken met numismatiek. Daarbij is van speciale betekenis dat de VOC zowel handelsonderneming als koloniale overheid was. Als koopman was de Compagnie genoodzaakt om grote hoeveelheden zilver en goud – in baar zowel als in munten – te verscheppen en te verhandelen, als bestuurder was ze verantwoordelijk voor de muntcirculatie in haar vestigingen in Azië. Toch zijn deze twee zaken, de handel van de VOC in munten en muntmateriaal of het monetaire stelsel in Batavia en Ceylon, niet het onderwerp van mijn lezing, al zullen aspecten daarvan wel aan de orde komen. Het onderwerp dat ik wil gaan behandelen en dat mij al enige tijd boeit is het overbrengen van particulier kapitaal uit Azië naar Nederland via het Compagniesbedrijf. Hoe is het mogelijk, dat de VOC, die toch bekend stond om het feit dat ze ook in Azië zoveel mogelijk de handel voor zichzelf wenste te behouden, haar dienaren wel toestond om grote bedragen – die toch

moeilijk anders dan uit eigen verdiensten konden voortkomen – via een officiële weg binnen het Compagniesbedrijf naar Nederland over te maken? Wat was de betekenis van deze geldstroom voor de VOC, hoe verhielden de vele regelingen over dit geldverkeer zich met de al even zo talrijke wisselende voorschriften en regelingen omtrent de muntcirculatie in Batavia?

Deze vragen tracht ik te beantwoorden door eerst de voorschriften voor dit geldverkeer te behandelen, vervolgens wil ik iets zeggen – maar dat kan hier natuurlijk slechts beknopt – over de personen die in dit geldverkeer een rol spelen en over de opvattingen van de bewindhebbers of directeurs van de VOC daarover. Tenslotte zal ik enkele speciale onderdelen in deze geldstroom, namelijk die met betrekking tot Bengalen en die voortkomend uit de dividendbetalingen van de zogenaamde Amfioen Sociëteit, behandelen.

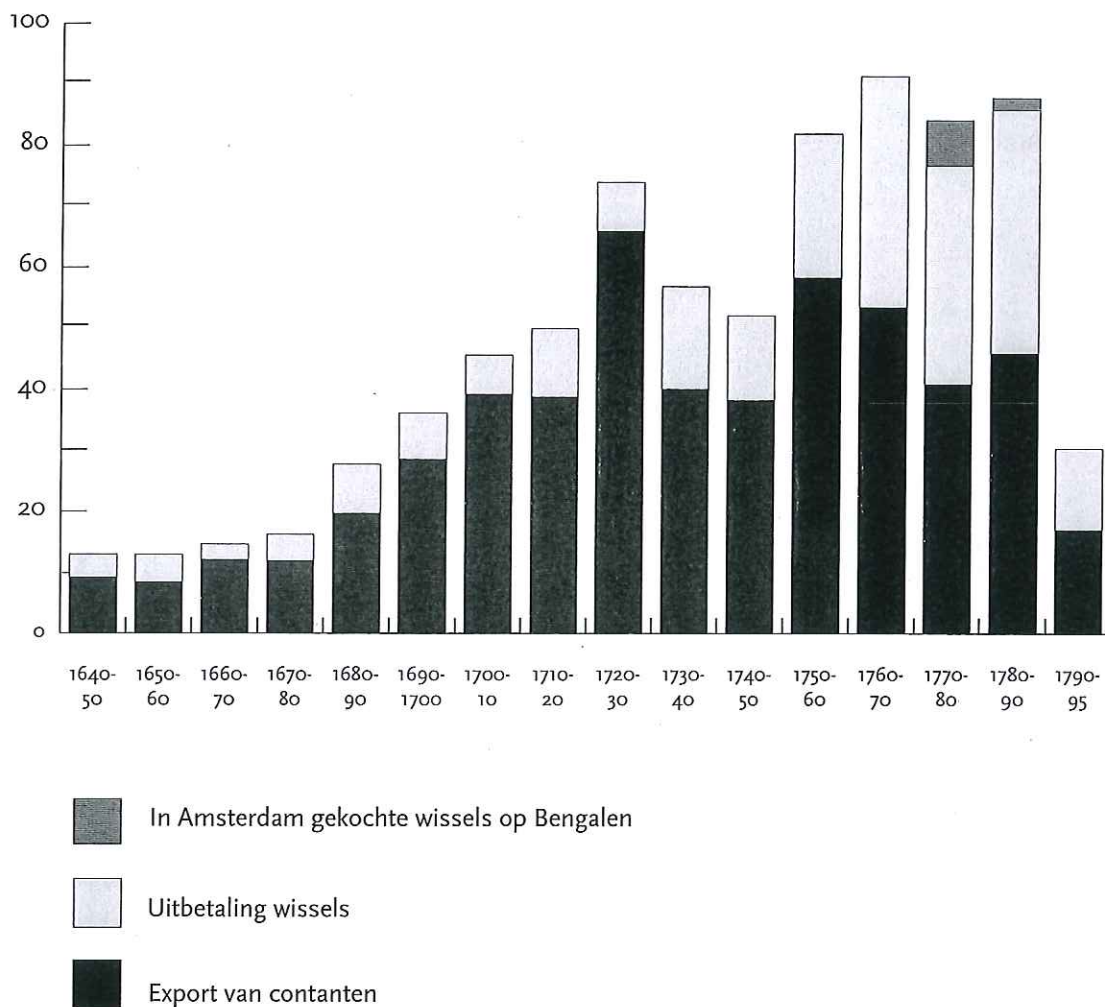
Het fortuin veilig gesteld

Vele wegen stonden de Compagniesdienaren open om in Azië verdiend geld veilig naar Nederland over te brengen. De meest voor de hand liggende, goedkoopste en veiligste weg was de officiële: een VOC-dienaar kon zijn geld in de Compagnieskas in Batavia storten en in ruil daarvoor een wissel of assignatie, getrokken op de bewindhebbers in Nederland, verkrijgen. Die assignatie werd dan naar Nederland overgezonden, of, bij thuisvaren, door de dienaar zelf meegenomen. In Nederland meldde de betrokken dienaar of degene, aan wie de assignatie was geadresseerd, zich dan op het Oost-Indisch Huis om uitbetaling te verlangen. Via dit eenvoudige en simpele systeem zijn vanaf het begin van de 17de eeuw miljoenen guldens naar patria gesluisd. In de 17de eeuw hebben de kamers in Nederland ongeveer 30 miljoen gulden op wissels of assignaties uitbetaald, in de 18de eeuw niet minder dan 207 miljoen gulden (zie grafiek).

Zowel de Hoge Regering in Batavia als de bewindhebbers in Nederland konden in hun eigen administratie precies zien, wie dit geld stortte en aan wie het moest worden uitbetaald. Dat was misschien dan ook het voornaamste nadeel dat er voor de betrokkene in school: niet iedereen zal het op prijs hebben gesteld dat zijn rijkdom zo openlijk aan de heren meesters werd getoond.

Maar het systeem was solide en veilig. De VOC gaf in Batavia voor iedere storting drie assignaties uit, die dus met drie verschillende schepen naar Nederland werden gezonden, en het moest wel heel gek lopen indien geen van de drie schepen in Nederland aankwam. Bovendien werden ook in de briefwisseling tussen de Hoge Regering en de Heren Zeventien op diverse plaatsen overzichten gegeven van de uitgegeven wissels of assignaties en ook die correspondentie werd in meervoud naar Nederland gezonden. Tenslotte was het voor de VOC juridisch onmogelijk om op een eenmaal in Azië afgegeven assignatie uitbetaling te weigeren. De assignaties of wissels – de bewindhebbers schreven verschillende keren voor dat het begrip ‘assignatie’ moest worden gebruikt, maar in de Compagniespapieren komen beide termen voor – werden getrokken op de ‘Vergadering van de Heren Zeventien’, niet op de

Export van contanten en bedragen van wissels 1640-1795, in miljoenen guldens

Overzicht van de op last van
Heren Zeventien door de
kamer Amsterdam na afloop
van de najaarsverkoop van
1779 uit te betalen assigna-
ties; de lijst toont o.a. beta-
lingen aan P.C. Hasselaer,
Cornelis Vos en Swaan &
Swart (Nationaal Archief,
VOC 7052)

Designation
getrokken van Batavia
Bengalen, Ceylon, Mal-
labaar en de faab op de
Vergadering van W.^e te be-
talen na het aflopen van
de Najaarsche Verkoop
Van 1779

Door de kamer Amsterdam

H. Van der Zee, Afluent en L. van der Zee, Afluent en J. Springer	13292	6	—
J. van der Zee, Afluent en P. Adriaensz en J. van der Swaan & Swart	13292	6	—
P. C. Hasselaer	4430	15	—
Deelve	4430	15	—
Deelve	9276	18	—
Deelve	12184	12	—
Deelve	24369	5	—
Deelve	4430	15	—
M. C. A. Vos, tutruitt	22153	17	—
A. V. D. Gougen	8454	1	—
J. B. A. St. Sym. C. L.	1147	11	—
A. J. V. Baggen	4430	15	—
A. Ulricz van Pleuren, J. J. J. J. Laurentz en B. J. J. J.	4430	15	—

kamers van de VOC. De Heren Zeventien verdeelden vervolgens de uitbetaling over de kamers volgens de in het VOC-octrooi vastgelegde verdeling, zodat Amsterdam de helft betaalde, Zeeland een kwart en de kleine kamers Delft, Rotterdam, Hoorn en Enkhuizen elk één zestiende.

Overigens moet niet uit het oog worden verloren, dat er voor de VOC zelf ook voordeel in school om de privé-vermogens van haar dienaren op deze wijze naar Nederland over te maken. Immers, de Compagnie kon dit geld in Azië aanwenden om er de retourgoederen voor Nederland mee in te kopen. De Europees-Aziatische handel werd in de 17de en 18de eeuw nu eenmaal gekenmerkt door een eenzijdig geld- en goederenverkeer. Tegenover de grote vraag naar de producten uit Azië op de Europese markt bestond er in Azië een veel geringer vraag naar Europese goederen. Derhalve werd de VOC, net als alle andere Europese compagnieën, gedwongen om aanzienlijke bedragen aan zilver en goud, in baren zowel als muntgeld, op de uitgaande schepen te mee te geven. In de 17de eeuw heeft de VOC 251 miljoen gulden in zilver en goud uit Europa verscheept, in de 18de eeuw 669 miljoen gulden. Dat de VOC zoveel meer aan edel metaal uitzond in de 18de eeuw heeft niet slechts te maken met de grote toename van de Europees-Aziatische handel ten gevolge van de komst van nieuwe consumptieproducten, als textiel, thee en koffie, maar ook met het feit dat de VOC in de periode vóór 1700 beter in staat was Aziatische bronnen voor edel metaal aan te boren.¹

Het verschepen van deze *contanten*, zoals de uitvoer van edel metaal in de VOC-correspondentie werd genoemd, bracht ook kosten met zich mee. Vaak moest dat geld tegen rente geleend worden en vervolgens leed de VOC ook over de duur van de reis van zeker zeven tot acht maanden een renteverlies. Bovendien was de verscheping minder veilig en liep de Compagnie het risico van de zee. Uit het oogpunt van financiering van de handel was het zo slecht nog niet om geld direct in Batavia te ontvangen en pas uit te betalen na thuiskomst van de retourvloot en verkoop van de retourgoederen. Het is dus ook begrijpelijk dat de in Batavia voor assignaties in kas gestorte gelden op dezelfde wijze in de Compagniesboeken werden verantwoord als de uit Nederland ontvangen contanten: onder het *secours uit het lieve vaderland*.²

Het beleid van bewindhebbers en Hoge Regering

De Heren Zeventien en de gouverneur-generaal en raden van Indië of Hoge Regering in Batavia trachtten dit geldverkeer met een in de loop der 18de eeuw toenemende stortvloed aan bepalingen en voorschriften in goede en voor de VOC voordelige banen te leiden. Veel van deze bepalingen hadden betrekking op het meer of minder voordelig maken van deze transacties, waarmee de bewindhebbers het aanbod van geld op wissel enigszins konden beïnvloeden. De elkaar vaak snel opeenvolgende en tegenstrijdige resoluties op dit punt maken duidelijk, dat de bewindhebbers over het algemeen de vinger aan de pols hebben gehouden, maar dat zij soms de gevolgen van hun maatregelen niet goed wisten in te schatten en dus snel tegenmaatregelen moesten nemen. We kunnen, gelet op de maatregelen van de directie, de periode in drie delen verdelen: een eerste tijdvak van circa 1640 tot 1738, waarin vooral de koers van op assignatie geaccepteerde munten een probleem is, een tweede periode van betrekkelijke stabiliteit met weinig verandering in de voorwaarden voor dit geldverkeer, en de tijd van 1780 tot het einde van de Compagnie, waarin financiële problemen van de VOC en grote tekorten aan zilvergeld op de VOC-vestigingen in Azië zowel de bewindhebbers in patria als de Hoge Regering in Batavia noopten tot het uitvaardigen van tal van nieuwe bepalingen.

Het probleem van de juiste koers, 1645-1738

Het was niet onlogisch, dat de Compagnie, gezien het feit dat ze in feite krediet genoot van de wisselkoper, een rentevergoeding gaf. Die rentevergoeding bedroeg vanouds acht procent. In 1645, toen de geldovermakingen nog betrekkelijk gering van omvang waren, werd de vergoeding bepaald op niet minder dan tien procent van het over te maken geldbedrag, zij het dat uitbetaling plaats vond in bankgeld en dat het agio van het bankgeld weer van die tien procent werd afgetrokken.³ Misschien zijn de bewindhebbers al spoedig geschrokken van het effect van deze ruimhartige vergoeding. Schommelden de overgemaakte bedragen van 1640/41 tot het seizoen 1644/45 tussen de twee en drie ton per jaar, in 1646/47 kwam het bedrag uit op f 524.281. Ook al omdat de Hoge Regering de grote zilveren munten in Batavia tegen een hogere koers dan in Nederland uitgaf

werd het nu aantrekkelijk om zilvergeld met de uitgaande schepen mee te smokkelen. Ondernemende Compagniesdienaren konden, wanneer ze na aankomst in Indië hun geld direct in de VOC-kas stortten, binnen achttien maanden door dit koersverschil en de tien procent rente wel een winst van 36 à 40 procent behalen.⁴ In maart 1649 werd de rentevergoeding alweer ongedaan gemaakt en werd bepaald dat de Hoge Regering alleen realen op wissel mocht accepteren tegen een koers van 50 stuivers.⁵

Maar zo eenvoudig ging dat niet. De Hoge Regering legde het besluit van de koersvermindering naast zich neer, met als argument dat de schaarste van muntgeld verandering van koers belette.⁶ En ten aanzien van de intrekking van de rentevergoeding kreeg de Compagnie een proces aan haar broek. De rentevergoeding was vastgelegd in de Artikelbrief, het officiële document waarin de VOC de arbeidsvoorwaarden had vastgelegd, en het ging hier dus om een aan de dienaren bij in dienst treden gegeven recht dat niet zomaar eenzijdig kon worden ingetrokken. De VOC verloor het proces en kon de zaak pas rechtekken na arrestatie van een nieuwe Artikelbrief in 1658.

De problemen rond de koers kwamen voort uit het feit dat in Batavia de grote zilverstukken uit de circulatie verdwenen. De VOC verzond naast grotere zilveren munten, waaronder Spaanse realen en Nederlandse munten zoals rijksdaalders en leeuwendaalders, ook klein zilvergeld, het zogenaamde *payement*, bestaande uit stuivers, dubbele stuivers en schellingen (van zes stuivers). Dit kleine zilvergeld was echter van mindere kwaliteit dan de grote munten en derhalve werd, in overeenstemming met de Wet van Gresham, het *payement* ingewisseld tegen die grote zilverstukken, die vervolgens uit de circulatie verdwenen. Vooral Chinese kooplieden legden zo de hand op Nederlandse zilveren munten. Om het wegvloeien hiervan tegen te gaan, besloot de Hoge Regering deze hoger te waarderen ten opzichte van het kleingeld. In 1640 werden de reaal en de rijksdaalder, in Nederland gelijk aan circa 50 stuiver, voor 60 stuiver gangbaar gemaakt, en werd de leeuwendaalder of kroon van 40 op 48 stuiver gebracht.⁷ Dat de bewindhebbers, mede met het oog op het wisselverkeer, de Regering in Batavia opdroegen deze bepalingen terug te draaien, had maar kort effect. Al in 1654 werd de

reaal in Batavia opnieuw opgewaardeerd, deze keer tot 62 stuiver. Tenslotte gaven de bewindhebbers in 1658 toe, maar zij koppelden aan die toestemming een voorschrift dat tot heilloze verwarring aanleiding zou geven; ook de kleine zilveren munten moesten worden opgewaardeerd. Dus werd de zilveren stuiver op een koers van $1\frac{1}{4}$ stuiver gezet, het dubbeltje op $2\frac{1}{2}$ stuiver en de schelling van 6 op $7\frac{1}{2}$ stuiver. Gevolg was dat tegenover de kleinste rekeneenheid van 1 stuiver in dit 'Indische' geldsysteem geen munt meer stond, immers het zilveren stuiverstukje was $1\frac{1}{4}$ stuiver waard geworden. De reaal en rijksdaalder waren nu gelijk aan 60 'lichte' Indische stuiver of aan 48 'zware' Nederlandse stuiver.⁸ Het lijkt me aannemelijk dat de bewindhebbers deze voorschriften mede opstelden met het oog op de uitbetaling van wissels, die zij tegen de in Nederland geldende koersen wensten te voldoen.

Inmiddels was het in dit wisselverkeer een rommeltje geworden. Nadat in 1654 opnieuw een groot bedrag van meer dan f 600.000 was overgemaakt trachtten de bewindhebbers de regel van uitbetaling in gelijke munt, dus van reaal tegen reaal, ingang te doen vinden. In 1659 werd, tengevolge van de nieuwe voorschriften over de koersen, de reaal tegen een koers van 50 stuiver uitbetaald. En in 1661 waren de wisselbrieven weer in rijksdaalders gesteld, die tegen 60 stuiver vergoed moesten worden. De Hoge Regering was, zo legde ze in 1663 nog maar eens uit, wel gedwongen gunstiger koersen te bieden. Vele VOC-dienaren zonnen op middelen om de verliezen op de wisseltransacties via de eigen Compagnie te ontduiken en boden hun geld aan bij de Engelse of de Deense Compagnie in Bantam, die veel voordeliger voorwaarden gaven. Enige *moderatie* van de strenge voorwaarden was geboden, wilde de VOC weer zelf deze geldstroom naar zich toe trekken.⁹ De bewindhebbers reageerden in 1664 op dit verzoek met twee besluiten. Ze hielden voet bij stuk ten aanzien van de koersen en wensten koerswinsten als gevolg van de hogere waardering van zilveren munten in Batavia uit te sluiten. Opnieuw werd besloten om de uitbetaling in patria in gelijke munt te doen waarmee in Batavia voor de wissel was betaald. Dit voorschrift werd ook in de Artikelbrief van 1672 opgenomen. Maar wel werd weer een rentevergoeding ingevoerd, nu van vier procent.

Met deze maatregelen werd enige rust gecreëerd, totdat de koers van de dukaton problemen ging geven. De koers van die dukaton of zilveren rijder was in Nederland op 63 stuiver gesteld, maar in Batavia op 90 'lichte' stuiver of $1\frac{1}{2}$ rijksdaalder. In Nederlands – dus 'zwaar' – geld kwam dat uit op 72 stuiver. Hoewel de dukaton pas in 1679 voor het eerst voorkwam in de besluiten over de te verzenden contanten naar Batavia moeten zij al enige jaren daarvoor in Batavia gecirculeerd hebben. In ieder geval waren in 1677 wisselbrieven afgegeven in dukatons van 72 stuiver en dat schoot de bewindhebbers in het verkeerde keelgat. Men kon niet anders dan het op deze voorwaarden geaccepteerde geld ook naar die hoge koers weer uitkeren, maar schreef tegelijkertijd een woedende brief naar Batavia met verzoek om opheldering. Die opheldering verschaft ons nogmaals een prima inzicht in de monetaire problemen waarmee gouverneur-generaal en raden kampten. Dat die dukaton niet op 78 stuiver, maar op 90 stuiver in licht geld was gesteld, lag aan het feit dat deze zilveren munt nu eenmaal bij de Chinezen zeer geliefd was. Het zilver was, zo legden de gouverneur-generaal en raden nog maar eens uit, koopwaar. De realen had de VOC ook met vijftien procent opgeld moeten inkopen, anders waren deze niet te krijgen. Zou men de dukaton op bijvoorbeeld 85 stuiver hebben gezet, *soo souder niet één in de stad te vinden te wesen, gelijk met de provintiedaalders en de Spaanse matten geschied*.¹⁰ Als oplossing werd nu voortaan op de wisselbrief aangetekend welke muntsoorten in kas waren gestort, maar daarbij werd de dukaton toch weer op 72 stuiver gezet, dus zo'n negen procent boven de koers in de Republiek. Dat liet onverlet dat de dukaton in de Bataviase circulatie nog op 90 stuiver werd gehouden.

In 1700 stelden de gouverneur-generaal en raden de koers nog hoger, en wel op $97\frac{1}{2}$ stuiver licht of 78 stuiver zwaar. Deze hoge waardering maakt duidelijk dat de Hoge Regering vast besloten was om de dukaton zoveel mogelijk in Batavia in omloop te houden. Eerst in 1719 kwamen de bewindhebbers weer in het geweer tegen deze hoge koersen. Een commissie diende te onderzoeken om de 'schade' die de Compagnie opliep met het aannemen van de dukaton tegen deze hoge koers te beperken. De uitkomst van de beradslagingen was dat de Hoge Regering werd opgedragen de

dukaton in Batavia niet tegen een hoger koers op wissel te accepteren dan tegen 66 stuiver zwaar of $82\frac{1}{2}$ stuiver licht geld.¹¹ Om voldoende dukatons in Batavia in circulatie te houden, zou die munt bovendien niet meer naar Bengalen mogen worden gezonden voor vermunting in ropijen. Maar aan deze bepaling is in Batavia tenslotte niet de hand gehouden, en misschien kon men dat ook niet. Bij wisseltransacties werd de dukaton berekend op 72 stuiver. Het bleef zo na enige jaren voor Compagniesdienaren weer aantrekkelijk om dukatons naar Batavia mee te nemen of, als men het minder vriendelijk wil uitdrukken, te smokkelen.

Dat degenen, die geld wensten over te maken, bij al deze wijzigingen en veranderingen naar het voordeligste tarief zochten, kan geen verwondering wekken. Zo werden na 1680 de gouden Japanse kobans, die voor 10 rijksdaalder werden aangenomen, een aantrekkelijk alternatief. Volgens een voorschrift van 1691 circuleerde de gouden koban in Batavia voor 9 rijksdaalder.¹² Niet alleen de koers was dus aantrekkelijk, maar een besluit van de Hoge Regering van augustus 1700 doet vermoeden dat er nog wel wat mee werd gesjoemeld. Er werd in dat besluit namelijk melding gemaakt van besnoeide en lichtere kobans die werden aangeboden. De koers werd op 10 rijksdaalder gehandhaafd, maar bij acceptatie door de Compagnie zouden de munten gewogen worden en wel in pakketjes van maximaal 33 kobans tegelijk. Bij ondergewicht werd de koers vermindert.¹³ De bewindhebbers in Nederland hadden er kennelijk geen vertrouwen in: zij verboden acceptatie van kobans al in 1687, maar ook daar hield men zich in Batavia niet aan. Kobans bleven populair tot ongeveer 1710. Tussen 1705 en 1709 en, zij het in mindere mate, tot 1730 werden ook Nederlandse dukaten wel in kas geteld, tegen een koers van 108 stuiver.¹⁴ Maar na 1719 won, ongetwijfeld ten gevolge van lagere koers van de dukaton na dat jaar, de Indiase of Suratse ropij aan betekenis, een munt die op 30 stuiver werd gewaardeerd.

De bewindhebbers, die nog steeds meenden, dat de VOC bij uitgifte van wissels de dienaren te veel bevoordeelde, besloten zich in 1726 met een nieuw wapen in de strijd te mengen. Zij verordeneerden dat alleen dukatons op wissel zouden mogen worden aangenomen. Om smokkel tegen te gaan zouden die dukatons dan wel

VOC-dukaton of zilveren rijder 1728 van Holland
(Koninklijk Penningkabinet)

speciaal voor de Compagnie geslagen munten moeten zijn, dus voorzien van het beeldmerk van de VOC. De problemen bij het aanmaken van de dukatons, waarbij de bewindhebbers in aanvaring kwamen met de Staten-Generaal, zijn eerder uitvoerig beschreven, en hoeven hier niet nader te worden uitgelegd.⁴⁵ De eerste VOC-dukatons werden tenslotte in 1728 in Batavia in omloop gebracht, en de Hoge Regering bedacht dat deze dukatons tegen de oude koers van 97½ (licht) of 78 stuiver (zwaar) zouden worden aangenomen. Voor de oude, gewone dukatons zou de door de Heren Zeventien in 1719 voorgeschreven koers gelden. Maar dat onderscheid verdween snel, alle dukatons werden bij wisselstortingen voor 78 stuiver aanvaard. Daarmee was het nog aantrekkelijker geworden om dukatons in patria aan te schaffen en mee te nemen of mee te geven naar Indië, waar die munt zo snel mogelijk in Compagnieskassa werd gestort tegen wissels op patria. Zo incasseerde men het voordeel van het koersverschil – zo'n dertien stuiver per dukaton – plus nog eens de nog steeds geldende rentevergoeding van vier procent.

Het duurde echter even voordat deze nieuwe mogelijkheden ook op ruime schaal benut werden en het duurde nog iets langer voordat de bewindhebbers reageerden. In het seizoen 1733/34 werd voor het eerst een forse stijging in het bedrag van overgemaakt geld zichtbaar, in 1735/36 vond opnieuw een verdubbeling van het

bedrag plaats. In augustus 1735 werd door de Kamer Amsterdam het punt van de wissels op de agenda geplaatst en vervolgens werd besloten de vier procent rentevergoeding af te schaffen. In 1736 werd nog harder ingegrepen. Een kleine commissie uit Heren Zeventien stelde voor om in Batavia weer alleen de VOC-dukaton op wissel te laten aannemen en gaf voorschriften voor degene die het geld stortte. Tenslotte haalde deze commissie een honderd jaar oude, lang vergeten resolutie van de Heren Zeventien op, waarin was gesteld dat Batavia voor niet meer dan negen ton aan geld voor wissel mocht aannemen. Dat besluit hield tot grote opluchting van Batavia niet lang stand. In 1738 ging de directie er weer toe over het aanbod vrij te laten, maar nu zou men, net als zo'n vijftig jaar eerder was besloten, weer geld tegen geld, dus dukaton tegen dukaton te vergoeden. Dit inzicht was verwoord in de brief van de Heren Zeventien van 30 september 1738, maar hoefde niet in de praktijk te worden gebracht. Want al in een volgende brief van 17 november 1738 kwamen de bewindhebbers terug op dit voorschrift en gaven aan dat de dukaton weer mocht worden geaccepteerd voor 72 stuiver, doch zonder enige rentevergoeding. Daarmee was enige rust geschapen, deze koers zou lange tijd worden vastgehouden.

Een gestage geldstroom, 1738-1780

Vanaf 1728 werden inderdaad alle wissels tegen dukatons uitgegeven. Dat dat na 1738 gebeurde tegen een koers van 72 stuiver voor de dukaton was op zich niet zo onvoordelig voor de Compagnie, ook al lag deze fors boven die in Nederland. Daar was, zoals hierboven is gezegd, de koers officieel op 63 stuiver gesteld, maar tegen die prijs kon die munt overigens ook in Nederland niet gemaakt worden of circuleren. De kostprijs lag er op 65 stuiver. De Compagnie kon door geld op wissel in Batavia te aanvaarden de kosten voor uitzending van zilvergeld uitsparen. De gouverneur-generaal Van Imhoff zag in 1747 zelfs een groot voordeel in het accepteren van geld op wissel en meende dat particulieren moesten worden aangemoedigd om voor eigen rekening zoveel mogelijk geld naar Batavia te zenden. In Batavia zou dat geld bovendien gedurende een jaar of twee kunnen worden aangewend om particuliere handel in Azië te financieren. Optimistisch berekende Van Imhoff dat een rende-

Kistje met gesmokkelde dukatons uit het wrak van de *Vliegend Hert*, die in februari 1735 in de Scheldemondd verging bij vertrek naar Azië (Koninklijk Penningkabinet)

Martinus Holtzhey, 1742: gouverneur-generaal Gustaaf van Imhoff bij zijn vertrek uit Nederland aan boord van de *Hersteller*, met op de achtergrond de rede van Batavia (Koninklijk Penningkabinet); voor- en keerzijde

ment van 7 à 8 % jaar mogelijk moest zijn. Er kon eenvoudigweg niet genoeg geld naar Indië worden gestuurd om aan de behoeften van de VOC te voldoen – ook al waren het *tien of meer millioenen jaarlijks*. Het aanwijzen van gemachtigden in Batavia, die zich over de uitgezonden kapitalen zouden ontfermen, hoefde geen probleem te zijn: daarvoor zou de net opgerichte Bank van Leening het ideale middel zijn. Maar Van Imhoffs grootse plannen vonden geen gehoor bij de bewindhebbers en de door hem voorgestane verdere vrijstelling van de handel voor particulieren in Azië vond al evenmin plaats.¹⁶

Het is overigens opmerkelijk dat de koers van de dukaton bij acceptatie voor wissels nu stabiel bleef op 72 stuiver, omdat er pogingen werden ondernomen om het koersverschil tussen de munten in Azië en in Nederland weg te nemen. De door Van Imhoff gewenste afschaffing van het lichte geld in 1742 had geen effect op de koers.

De dukaton bleef ook na 1742 op 78 stuiver, en bij wisseltrekkingen op 72 stuiver staan. De omzetting van licht naar zwaar geld in 1742 was echter weinig succesvol, omdat ook ten aanzien van inheemse munten in Azië geen aanpassing plaatsvond.¹⁷ In 1767 werd tot een tweede *evaluatie* besloten om het licht geld definitief uit de boeken te weren. Alle munten zouden naar hun intrinsieke waarde moeten worden berekend, waarbij de nieuwe gekartelde dukaton van 66 stuiver de standpenning zou zijn. Maar ook nu was de VOC niet consequent. In de soldijboeken werd de koers van 78 stuiver voor een dukaton gehandhaafd, en derhalve, zo meende de Hoge Regering, kon ook niet worden verwacht dat de VOC bij acceptatie van de dukaton voor assignatie een lagere koers zou berekenen. Dus bleef men op de oude voet doorgaan, de dukaton werd op 78 stuiver aanvaard, maar vervolgens met $7\frac{9}{13}$ % afgewaardeerd wegens 'rabat' en dus tegen 72 stuiver weer uitbetaald.¹⁸

In de praktijk betekende dat 10.000 dukatons op een wissel in kas gestort, eerst werden gerekend tegen 78 stuivers, hetgeen neerkwam op 16.250 rijksdaalders van 48 stuiver. Daarvan werd vervolgens het rabat van $7\frac{9}{13}$ % afgetrokken, hetgeen 15.000 rijksdaalders van 48 stuiver opleverde, ofwel een bedrag van f 36.000 – en daarmee was dus de dukaton terug op f 3,60 ofwel 72 stuiver. Het is opmerkelijk – later zouden bewindhebbers dit als ‘schijnwinst’ betitelen – dat deze korting in de boeken van de Compagnie als ‘winst’ werd bijgeschreven.

De hoge bedragen die omstreeks 1760 werden overgemaakt gaven weliswaar reden tot nieuwe maatregelen, maar deze hadden geen betrekking op de koers. Wie geld wilde storten werd verplicht vroegtijdig de Hoge Regering daarvan in kennis te stellen, voor medio oktober voor het vertrek van de ‘eerste bezending’ van de retourvloot – dat waren de schepen die in december of januari vertrokken – en voor medio december voor de schepen van de tweede bezending van februari of begin maart. De uitbetaling van grote bedragen door de kamers van de VOC in het najaar bracht overigens niet alleen voor de VOC zelf problemen met zich mee. Omdat die betalingen via de Wisselbank werden gedaan hadden ze ook gevolgen voor het agio, de koers van het bankgeld. Dat bankgeld deed een iets hogere koers dan het courant geld (circa 5 %) wegens de solide zilverdekking, maar bij dergelijke omvangrijke uitbetalingen werd het vertrouwen in het bankgeld geschaad en kwam de agio onder druk. Derhalve werd besloten, voortaan tweederde van de assignaties na afloop van de najaarse verkoping, die meestal in oktober plaats vond, uit te betalen en éénderde na afloop van de voorjaarse van begin maart. Al bij acceptatie van geld in Batavia moest worden aangegeven wanneer betaling zou plaatsvinden.

In 1762 gaf de Hoge Regering voor f 3.933.316 aan assignaties af en dat was toch echt teveel naar het oordeel van de bewindhebbers. Derhalve besloten de Heren Zeventien opnieuw een grens te stellen en de Hoge Regering op te dragen in Batavia voor niet meer dan twee miljoen gulden op assignatie te accepteren. Zo werd het voor enige tijd vaste regel dat Batavia omstreeks 10 oktober zo’n 1,3 miljoen aan wissels accepteerde, en medio december nog eens het restant. In 1770 besloot de Hoge Regering eenzijdig een half

resolutie	koers in Indië	koers in wisselverkeer (uitbetaling in Nederland)
7 nov 1676	90 stuiver	72 stuiver
12 aug 1682	75 stuiver	
18 sept 1682	82 $\frac{1}{2}$ stuiver	
31 okt 1687	90 stuiver	72 stuiver
23 aug 1700	97 $\frac{1}{2}$ stuiver	78 stuiver
27 juni 1719	82 $\frac{1}{2}$ stuiver	66 stuiver
8 dec 1728	97 $\frac{1}{2}$ stuiver	78 stuiver
17 nov 1737	97 $\frac{1}{2}$ stuiver	72 stuiver
18 jan 1779	66 stuiver	70 stuiver

21

miljoen gulden extra te aanvaarden. Het is goed mogelijk dat de druk op het systeem groter werd en dat de bewindhebbers tenslotte zagen dat acceptatie van grotere bedragen uit het oogpunt van financiering van de retourgoederen niet nadelig hoefde te zijn. In 1777 mocht Batavia opnieuw een half miljoen extra aan assignaties afgeven. Na enig beraad werd Batavia in 1777 definitief toegestaan *f* 3 miljoen op assignatie te accepteren, terwijl de limiet voor Ceylon en Kaap de Goede Hoop op *f* 300.000 werd gesteld en voor Bengalen (daar alleen voor de eigen dienaren) op *f* 100.000. Maar voor die ruimere acceptatie moest wel een prijs worden betaald: de dukaton werd nu vergoed tegen 70 in plaats van 72 stuiver.¹⁹

Met de rug tegen de muur, 1780-1795

Begin 1781, dus al heel kort na het uitbreken van de Vierde Engelse Oorlog op 20 december 1780, was de Compagnie in financiële problemen geraakt en in februari 1781 werd de VOC *handsluiting* verleend. Daarmee was op slag het krediet van de Compagnie vernietigd. De bewindhebbers gingen in onderhandeling met de schuldeisers, en ook degenen die assignaties hadden ontvangen werden gedwongen akkoord te gaan met een regel waarbij de uitbetaling eerst met een jaar en in 1782 opnieuw met een jaar werd opgeschoven, tegen een rentevergoeding van 3 procent.

In Azië waren inmiddels ten gevolge van de stremming van de aanvoer van zilvergeld tekorten ontstaan, die werden opgevangen door uitgifte van papiergeld. Erg veel vertrouwen had het publiek in dit papiergeld niet, maar de Hoge Regering kon de koers daarvan ondersteunen door het aan te nemen voor betaling op assignatie. Dat er nogal wat aarzeling was om geld bij de op de rand van de financiële afgrond balancerende Compagnie in te leggen, is begrijpelijk, maar anderzijds was er nog steeds grote behoefte om kapitaal naar Nederland over te brengen. De vele resoluties van gouverneur-generaal en raden, waarbij op steeds wisselende voorwaarden geld werd opgenomen, zijn in een tabel (pp. 24 en 25) bijeengezet.²⁰ Duidelijk is dat de Hoge Regering soms genoodzaakt was gunstige koersen te bieden om voor specifieke doeleinden geld te binnen te halen, zoals voor de aankoop van opium of voor de handel op China. Er is wel een trend zichtbaar: na afloop van de oorlog trachtte men eerst weer de oude koersen van 70 of 72 stuiver voor de dukaton ingang te doen vinden. Het bleek echter niet mogelijk om op die condities geld in kas te verkrijgen en na 1785 gaan de koersen omhoog. Dat kwam ook omdat uitbetaling in Nederland niet zo vlot verliep als vóór 1780. Bovendien werden niet alleen dukatons, maar ook dukaten, realen en zelfs goudstaven gevraagd, speciën die men voor bepaalde handelsgebieden nodig had.

Degenen, die nog in 1795 geld stortten, hebben lang op uitbetaling moeten wachten. Op 3 mei 1802, nadat de VOC al ter ziele was en plaats had moeten maken voor een Raad voor Aziatische Bezittingen, deelde het opperbestuur vanuit Nederland mee dat een aanvang was genomen met uitbetaling van de assignaties die men had moeten voldoen in najaar 1796.

Eerlijk verdiend?

De bewindhebbers zullen zeker zo nu en dan hun wenkbrauwen hebben gefronst bij het zien van de forse geldsommen, die hun dienaren overzee wisten te vergaren en onder de ogen van de directie naar Nederland sluisden. Zij probeerden dan ook enige zekerheid te krijgen dat deze gelden werkelijk eerlijk waren verdiend. Bij storting in de kas moesten de wisselkopers onder ede verklaren het geld op rechtmatige wijze te hebben verkregen. We moeten betwijfelen

of dat veel heeft uitgehaald. Soms ging de Hoge Regering er zelf luchtig mee om, soms ook lijkt het voorschrift wat in de vergetelheid geraakt. Het is zeer de vraag of de bewindhebbers er zelf wel zoveel belang aan hechtten. In 1653 berichtte de Hoge Regering aan de Heren Zeventien het bevel om zo'n verklaring te vragen goed te hebben begrepen en stipt te zullen opvolgen. Maar met de retourvloot van 1653 ging volgens de autoriteiten in Batavia niemand mee die werkelijk grote sommen aan wissels had gekocht, uitgezonderd dan de admiraal van de vloot Gerard Demmer en de voormalige secretaris van de Hoge Regering Andries Frisius, *die wij beide onnodigh hebben gedacht hierover te hooren, nadien al de werelt kennelijck sij hoedanigh ende op wat eerlijcke wijze sy haer middelen hebben gewonnen*.²¹ Dat in ieder geval Demmer nogal wat boven zijn reguliere salaris heeft weten over te houden blijkt uit het feit dat hij een voor deze periode fors bedrag van f 165.750 naar patria overmaakte.²² Of *al de werelt* wist hoe hij dat gedaan had, blijft de vraag, wij zouden het in ieder geval wel graag willen weten.

Toen de bewindhebbers na de exorbitante overmakingen van 1736 en 1738 de limiet tot negen ton terugbrachten, bepaalden ze tegelijkertijd dat het recht tot het doen van deze overmakingen uitsluitend toeviel aan degenen die daartoe door de Artikelbrief gerechtigd waren. Voor storting moest een verzoek worden gericht aan de Hoge Regering. Toestemming om geld over te maken kon worden verkregen bij repatriëring en om familieleden in Nederland te onderhouden. Eventueel moest onder ede worden verklaard dat het voor eigen rekening werd gestort. In de daaropvolgende jaren besloten de bewindhebbers eens nauwkeurig na te gaan wat nu wel de betekenis van de gevraagde verklaringen was. Sommigen hadden braaf verklaard, wel te zullen repatriëren, maar bleken dat niet gedaan te hebben. Tot die categorie behoorden, zo stelden de heren vast, de baas blokkenmaker Cornelis Smit, die f 20.000 had overgemaakt, de vrijburger Jan Stoop met een bedrag van f 12.480 en de botteliersmaat Jan Mulle, die ondanks zijn geringe inkomsten toch f 720 naar huis had gestuurd, maar die niet was thuis gekeerd. En ook de baas van het eiland Onrust, Cornelis Vogel, die f 60.000 aan wissels had getrokken, was nog niet huis gekomen. Dan was er een lange lijst van degenen die verklaard hadden aan personen in

Resoluties van de Hoge Regering betreffende de koersen van geldstortingen
op assignaties, 1782-1795

resolutie	koers gekartelde dukaton koers andere speciën	bedrag / bijzonderheden
6 sep 1782	72 stuiver (betaalbaar na 18 maanden), 80 stuiver voor obligaties (4 jaar, rente 4 %)	f 1.000.000 f 600.000
5 nov 1782	78 stuiver (betaalbaar na 18 maanden)	f 1.000.000 (wegens het falen van de resolutie van 6 september)
18 jul 1783	72 stuiver (betaalbaar na 18 maanden), 65 stuiver voor kredietbrieven	
2 sep 1783	80 stuiver	f 1.000.000, half in geld, half in bank- of kredietbrieven (wegens het falen van de resolutie van 18 juli)
3 apr 1784	72 stuiver	f 250.000 in kredietbrieven
6 jul 1784	72 stuiver	f 250.000 in kredietbrieven
20 sep 1784	72 stuiver	f 700.000 in kredietbrieven
10 jan 1785	70 stuiver	onbepaald (er kwam f 1.200.000 binnen)
29 jul 1785	70 stuiver	f 400.000
28 jan 1786	72 stuiver, 70 stuiver voor papiergeld	f 500.000
1 dec 1786	74 stuiver	f 200.000
24 jul 1787	74 stuiver	alleen realen voor de handel op China
10 sep 1787	74 stuiver	f 300.000 in dukaten en zilver speciën
19 nov 1787	74 stuiver	f 400.000, als boven
18 dec 1787	74 stuiver	f 300.000, als boven
18 jan 1788	74 stuiver	f 300.000, als boven
27 mei 1788	78 stuiver of uitbetaling in zelfde muntsoort	f 1.072.800, in realen (éénderde), dukaten of zilvergeld
22 jul 1788	78 stuiver of uitbetaling in zelfde muntsoort	f 120.000 in zilvergeld
18 aug 1788	78 stuiver of uitbetaling in zelfde muntsoort	f 96.000 in dukaten of zilvergeld
19 sep 1788	uitbetaling in zelfde muntsoort	f 120.000 als boven
4 nov 1788	uitbetaling in zelfde muntsoort	f 86.400 als boven
7 nov 1788	uitbetaling in zelfde muntsoort	f 120.000 als boven
3 mrt 1789	72 stuiver	onbepaald aantal goudstaven voor Coromandel

resolutie	koers gekartelde dukaton koers andere speciën	bedrag / bijzonderheden
28 apr 1789	78 stuiver of uitbetaling in zelfde muntsoort	f 120.000 in dukaten, dukatons of realen voor gekochte opium
1 mei 1789	78 stuiver of uitbetaling in zelfde muntsoort	f 480.000, tweederde in dukatons of dukaten of realen, éénderde in andere speciën
26 jun 1789	78 stuiver of uitbetaling in zelfde muntsoort	f 151.200 in dukaten, dukatons en realen
15 aug 1789	78 stuiver of uitbetaling in zelfde muntsoort	f 336.000 bij voorkeur in realen
3 sep 1789	78 stuiver of uitbetaling in zelfde muntsoort	f 120.000, éénderde in dukaten, rest in zilvergeld
2 jul 1790	74 stuiver	f 360.000 in dukaten en zilvergeld
9 jul 1790	70 stuiver	onbepaald in geld en kredietpapier
6 aug 1790	70 stuiver	half in geld, kwart in kredietpapier, kwart in bankbrieven (wegens falen van 9 juli); eind augustus werd f 701.848 opgehaald
15 mrt 1791	76 stuiver	f 300.000 in zilvergeld
4 okt 1791	70 stuiver	onbepaald, half in geld, half in papier
13 jul 1792	70 stuiver	f 720.000, half in realen, half in papier
31 jul 1792	70 stuiver	geld en papier
2 aug 1792	74 stuiver voor dukatons 76 stuiver voor realen	realen en dukatons voor handel op China
16 sep 1793	72 stuiver voor 'contante munt' 67 stuiver voor papier	onbepaald in geld en papier
8 okt 1793	61 stuiver voor papier	wijziging van de bepaling van 16 september in verband met misbruik
3 okt 1794	72 stuiver voor contant geld 68 stuiver voor papier	onbepaald
22 sep 1795	72 stuiver voor contant geld 68 stuiver voor papier	onbepaald

Nederland geld schuldig te zijn. Het ging meest om bescheiden bedragen tussen de twee- en tienduizend gulden, maar toch hoog genoeg om bij de bewindhebbers achterdocht te wekken dat dit geld wel eens met particuliere handel te maken kon hebben gehad. Ook de soms hoge bedragen die voor onderhoud van de familie in Nederland werden overgezonden wekten argwaan. Zo leken de twee keer *f* 12.000, die de koopman Lambert de Meyr had overgemaakt, veel geld voor *alimentatie* van de familieleden thuis. Onder degenen, die zonder enige verklaring geld hadden gestort, waren de gemachtigden van Gustaaf van Imhoff, de gouverneur van Ceylon, met een som van *f* 87.160 en die van de gouverneur van Coromandel, Elias Guillot, met het bedrag van *f* 96.000. Tenslotte vielen de forse bedragen op die de weeskamers van Batavia overmaakten naar weeskamers in de Republiek – in 1737 wel voor *f* 741.436 – zonder dat duidelijk was voor welke boedel of welke kinderen deze gelden waren bestemd.²³

De vlucht naar meer en striktere regels was voorspelbaar. Nogmaals schreven de leden van de Hoge Regering op dat ieder, die beloofde terug te keren ook werkelijk binnen afzienbare tijd moest repatriëren, en wel op straffe van een boete van 20 procent van de onder deze belofte aangenomen gelden, daar immers *anders die wil [tot repatriëring] oneyndig zou kunnen worden geëxtendeerd en onse order illusoir gemaakt*. Ook ten aanzien van de andere punten werden de voorschriften aangescherpt. Maar de uitwerking van dat alles was gering. Het lijkt er op dat de bewindhebbers tenslotte hebben berust en dat het er na 1740 wat minder toe doet. De vele verwijzingen naar stukken betreffende particuliere handel, die de Heren Zeventien aantreffen en vervolgens naar Batavia sturen om door de fiscaal te laten onderzoeken verdwijnen dan uit de resoluties. En de meeste dienaren lijken vrij onbekommerd hun gelden aan de VOC in Batavia te hebben toevertrouwd voor uitbetaling in Nederland.

Zo komen we bijvoorbeeld op de op 15 oktober 1760 in Batavia opgemaakte lijst – er werd toen een hoog bedrag van *f* 2,6 miljoen gulden overgemaakt – een grote verscheidenheid aan namen tegen. Abraham de Kort maakte vanuit Batavia *f* 2.382 over aan boekverkooper Pieter van Besuyen en *f* 482 aan koopman Simon Knol, beiden in Rotterdam, terwijl hij voor rekening van de kapitein Jacob Wiebe

nog eens *f* 2.400 overmaakte aan de Amsterdamse koopman Jan Cock. Dergelijke overmakingen van relatief kleine bedragen aan tal van kooplieden in Amsterdam, Rotterdam en andere steden kunnen heel goed op handelstransacties betrekking hebben gehad, op aankopen van – inderdaad – boeken, of wijn of andere luxe goederen. Onder *alimentatie* mogen we de overmaking door de kapitein ter zee Jean de Lannoy aan zijn *huysvrouw en familie* van *f* 13.331 rekenen. Herbert Vermeulen, opperhoofd van Japan zal al een deel van zijn in Azië verworven fortuin naar huis hebben willen sturen met een assignatie van *f* 92.307. De repatriërend onderkoopman Frederik Brandt, had het, gelet op het feit dat een onderkoopman *f* 36 per maand verdiende, niet slecht gedaan met een overmaking van *f* 70.000. Verschillende erfgenamen van de overleden raad van Indië, Dithard van Rheden, werden verblijd met een overmaking van totaal *f* 332.139. En Roelof Blok, oud-gouverneur van Makassar en gewezen *directeur van de Chinasche handel* maakte alvast vooruitlopend op zijn vertrek in het volgend jaar het leeuwendeel van zijn in Azië verworven vermogen over met tien assignaties van *f* 36.000 elk.²⁴

Toch werden de bewindhebbers door het trekken van dergelijke hoge bedragen door één persoon op de Vergadering der Zeventien niet van streek gebracht. Blok, die in 1762 als admiraal van de vloot thuisvoer en toen nog eens een bedrag van *f* 88.615 meenam, werd niet slechts als dank voor zijn bewezen diensten met een gouden medaille en ketting ter waarde van *f* 600 vereerd, maar hij werd nog eens extra beloond met een *premie* van *f* 4000.²⁵ Dat men als directeur van de handel op China flink kon bijverdienen bewees ook Bloks opvolger Eyso de Wendt, die met hem terugkeerde in 1762 en toen voor *f* 333.000 overmaakte. Ook De Wendt keek men daar niet op aan, hij werd enkele jaren later buitengewoon bewindhebber namens de provincie Friesland in de kamer Amsterdam. Zoals bijna steeds in deze gevallen kwam er na terugkeer nog heel wat geld in meestal kleinere bedragen nadruppelen; De Wendt kon tussen 1768 en 1772 nog *f* 25.543 op zijn rekening bijschrijven, en hij ontving uit hoofde van zijn aandeelhouderschap in de Amfioen Sociëteit tot zijn dood in 1780 nog *f* 33.901.²⁶

Toen Roelof Blok in 1763, zoals gebruikelijk voor een admiraal

Anon., 1740: gouden eerbewijs bij terugkeer in Nederland verleend aan retourvloot-commandeur Adriaan Bergsma, die in 1734 was uitgevaren en in Batavia de positie van water-fiscaal had verworven.
(Koninklijk Penningkabinet)

van de retourvloot, verslag uitbracht van de toestand in de Compagniesbezittingen in Azië aan een commissie uit de Staten-Generaal in Den Haag bracht hij ook het vlakbij Batavia gelegen Cheribon ter sprake: *Cheribon is een gezegend land, zoo als speciaal de vandaar retourneerende residenten getuigen, die bovendien van die zegen zulke zichtbare blijken geven, dat het een ieder doet watertanden om voor korte tijd dat residentschap te bekleden.*²⁷ Geruststellend voegde Blok er aan toe dat de Compagnie op middelen zon om de Compagnie *deelgenoot te maken van dien milde zegen*. Of dat laatste gelukt is moet hier buiten beschouwing blijven. Maar dat het residentschap een milde zegen over de bekleder ervan uitstrooide konden de regenten in den Haag met eigen ogen waarnemen. In Den Haag had zich namelijk de gewezen resident Seneca Ingersen gevestigd, die daar in grootse

staat leefde en zich een buiten had aangeschaft. Ingersen, uit Holstein afkomstig, had zich bovendien de titel van baron in het Duitse Rijk gekocht en had in zijn thuisland bij de plaats Gelting een mooi slot laten bouwen. Voor al die uitgaven was ook voor hem het nodige via assignaties naar Nederland overgemaakt.²⁸

De commissie uit de Staten-Generaal zal er niet van hebben opgekeken. De commissie stond onder leiding van Adriaan Bergsma. Deze Fries was een oom van de met Blok thuisgevaren De Wendt en was zelf van 1735 tot 1740 in Batavia werkzaam geweest; in 1740 keerde hij als commandeur van de retourvloot terug. Hoewel hij toen als oud-advocaat-fiscaal maar een bescheiden som mee naar huis nam, ontving hij in later jaren nog forse bedragen uit Batavia uit de erfenis van zijn schoonvader. Hij was bovendien drie termijnen in de 18de eeuw buitengewoon bewindhebber namens de provincie Friesland in de kamer Amsterdam van de VOC.²⁹

In 1771 keerde weer een Cheribonse oud-resident uit Batavia terug, Pieter Cornelis Hasselaer, die eveneens een fortuin mee nam. Hasselaer had zijn positie te danken aan zowel de krachtige recommendaties van zijn relaties onder de Amsterdamse bewindhebbers als aan zijn huwelijk met de dochter van gouverneur-generaal Mossel. Hij was admiraal van een bijzondere retourvloot. Ook de oud-gouverneur van Java's Noordoostkust, Johannes Vos, repatriëerde in 1771. Men had in Batavia geen keuze kunnen maken bij het bevelhebberschap van de vloot – derhalve had men ook Vos tot admiraal benoemd. Het zou zo gek niet zijn te veronderstellen dat de extra ruimte voor geldovermaking, die de Hoge Regering in 1770 had geschapen, gecreëerd zou zijn voor deze beide heren, maar dat is toch niet het geval. Zowel Vos als Hasselaer hebben, voor zover valt na te gaan in dat jaar niet werkelijk grote bedragen overgemaakt, niet boven de f 100.000. Hasselaer heeft overigens ruimschoots zijn schulden bij vertrek weten te af te betalen, hij zou na terugkeer uit Batavia een vermogen van meer dan f 800.000 gulden hebben bezeten. In 1777 werd Hasselaer bewindhebber van de kamer Amsterdam. Daarmee was dus ook in het hart van het Compagniesbestuur kennis aanwezig hoe op Java fortuinen konden worden vergaard – en zal waarschijnlijk ook de neiging om daar streng tegen op te treden niet erg sterk meer geweest zijn.

De hierboven gegeven schets is niet meer dan een impressie van de personen achter dit kapitaalverkeer. Maar misschien is wel duidelijk, dat er weinig schroom was onder Compagniesdienaren om hun fortuin naar Nederland over te maken, en dat er bij bewindhebbers tenslotte geen behoefte was om echt in te grijpen en een dam op te werpen.

De weg via Bengalen

Een belangrijke oorzaak voor het feit, dat de wisselovermakingen soms de door de Heren Zeventien gewenste maximale omvang verre overschreden, was gelegen in het feit dat ook dienaren van de Engelse Oostindische Compagnie (EIC) in Bengalen van de door de VOC geboden gelegenheid gebruik maakten. De eerste keer dat dat gebeurde, in 1757, was wel heel opmerkelijk.³⁰ Robert Clive had na zijn overwinning in de slag bij Plassey (1757), die algemeen wordt gezien als het begin van de Engelse territoriale overheersing van India, in Bengalen de nieuwe *nawab* Mir Jafar in het zadel gezet. Dat had Clive en enkele andere hoge EIC-dienaren in zijn omgeving flink wat geld opgeleverd. De directeur van de VOC-vestiging in Bengalen, Adriaan Bisdorn stond op goede voet met Clive en het was dus niet geheel onbegrijpelijk dat hij door diens particulier secretaris werd benaderd met de vraag of de VOC in Bengalen 12 *lakh* ropijen (een bedrag van f 1.890.000 bij een aantrekkelijke koers van 31¹/₂ stuiver per ropij) wilde accepteren in ruil voor wissels op Nederland. Dat was een ongehoord groot bedrag. VOC-dienaren in Bengalen trokken wel rechtstreeks wissels op de Heren Zeventien, maar die bedragen mochten de f 100.000 niet te boven gaan.

Bisdorn zag wel wat in de transactie, die de VOC de mogelijkheid gaf om de bestaande schulden af te betalen en zonder geldzendingen vanuit patria of uit Batavia retourgoederen in te kopen. Wellicht zat er voor hem ook persoonlijk voordeel aan vast. Bisdorns medebestuurders in de Politieke Raad in Chinsura, het VOC-hoofdkwartier in Bengalen, zagen echter bezwaren: hoe zouden de bewindhebbers het opnemen als zij in Nederland onverwacht geconfronteerd zouden worden met de uitbetaling van zo'n enorm geldbedrag? Besloten werd het bedrag te aanvaarden, maar onder de conditie dat uitbetaling in Nederland in drie termijnen zou plaatsvinden, in 1758, 1759 en 1760, waarbij de VOC over het nog uitstaande bedrag dan wel rente zou betalen. Ondanks deze rentebetaling zou, zo rekende Bisdorn voor, de VOC 175.000 ropijen voordeliger uit zijn dan bij verzending van een gelijk bedrag aan zilver uit patria. Bij verzending zou immers renteverlies optreden, terwijl de schulden in Bengalen maar voortliepen.³¹

En dus stortte Clive's bankier, Jagetseth Fatechand, in augustus

1757 het bedrag voor rekening van 'diverse Engelse heren' in de VOC-kas in ruil voor drie wissels van respectievelijk *f* 638.487, *f* 676.045 en *f* 713.603. De bewindhebbers zouden dit geld moeten uitbetalen aan de Londense bankier Joshua van Neck. De transactie werd gedaan in naam van Bisdome en zijn boekhouder Robert Arme-nault, maar het was dus geld van Clive en mogelijk enkele mede-standers. De Raad in Chinsura had goed aangevoeld dat de transactie in Nederland niet in goede aarde zou vallen. De bewindhebbers waren woedend en weigerden in eerste instantie uitbetaling. De onderhandelingen over uitbetaling duurden een jaar en pas in maart 1759 werd een overeenkomst afgesloten. De uitkomst was niet ongunstig voor Clive, uitbetaling vond plaats voor één derde in geld, voor tweederde in obligaties die respectievelijk voor 1 december 1759 en 1 december 1760 konden worden ingewisseld. Anders dan Bisdome had toegezegd werd geen rente berekend; de uitkering bedroeg drie keer *f* 638.487.³² Clive zou ook via Batavia wissels op de Heren Zeventien hebben getrokken. Dat betrof zeer waarschijnlijk de *f* 546.616 die in Amsterdam tegen 16 wissels aan Joshua van Neck werd uitbetaald.³³

Een tweede golf van Brits geld die via het wisselverkeer van de VOC naar Europa werd overgemaakt volgde in de jaren 1765-'67. Van november 1765 tot januari 1767 werden door Chinsura niet minder dan 68 wissels afgegeven aan Britten in Bengalen voor een totaal bedrag van *f* 3.255.200. Ook nu weer speelden bijzondere omstandigheden een rol: leden van de Engelse Raad te Calcutta hadden meer dan één miljoen ropijen in de wacht weten te slepen bij de opvolging van Mir Jafar door de nieuwe *nawab* Najm-ud-daula. Zelfs voor Clive, die in 1766 net aan zijn tweede termijn als gouverneur begon, waren de betrokken raadsleden over de schreef gegaan en velen van hen werden ontslagen en vertrokken naar Engeland. Zij kozen de VOC voor het overbrengen van althans een aanzienlijk deel van hun pas verworven fortuin naar Europa. Overigens bleek Clive zelf allerm minst bescheiden en trok in deze jaren 24 wissels ter waarde van *f* 1.102.000, daarmee alle anderen ruim passerend.³⁴

Ook nu weer werd het de bewindhebbers te gortig en zij verbo-den Chinsura om verder wissels aan Britten af te geven. Maar

spoedig daarop kwamen ze zelf met een ander plan om van het Britse kapitaal te profiteren. De Amsterdamse koopman J. Fremeaux stelde, mogelijk naar Frans voorbeeld, voor om wissels in Londen te kopen die werden getrokken op Britten in Calcutta. VOC-dienaren in Bengalen zouden deze wissels ter betaling aanbieden en het geld kunnen gebruiken om de retourgoederen in te kopen. Na aankomst van de producten en na afloop van de veilingen in Nederland zou de VOC dan deze wissels betalen. Dit voorstel, voorgelegd aan de kamer Amsterdam in 1767, vond een jaar later uitvoering. Vier wissels, getrokken door Ascanius Senior uit Londen op Joseph Jekyll en James Lister, ter waarde van 50.000 ropijen elk, werden via bemiddeling van het bankiershuis Clifford & Soonen gekocht. Indien de wissels zouden worden geprotesteerd, dan zou Clifford & Soonen vier procent schadevergoeding betalen. De VOC had echter het ongeluk dat de wissels Bengalen bereikten tijdens de crisis ten gevolge van de hongersnood, en betaling bleef inderdaad uit. Het zal voor de bewindhebbers en voor Clifford & Soonen een teleurstelling zijn geweest. Dit handelshuis ging in de beurscrisis van 1773 ten onder. Maar er stonden anderen klaar om het werk over te nemen. Vanaf 1773 werden eerst door bemiddeling van Pye Rich & Wilkinson en vervolgens ook van Hope & Co wissels verworven van Londense kooplieden, die werden getrokken op EIC-dienaren in Calcutta.³⁵ In het seizoen 1773-74 ging het om bijna een half miljoen gulden, in 1776-77 was het al meer dan een miljoen en aan de vooravond van de Vierde Engelse Oorlog was bijna de twee miljoen bereikt. Het voordeel van deze financieringswijze boven de acceptatie van wissels in Bengalen, was dat de bewindhebbers zelf het volume en de condities konden vaststellen.

Maar niet slechts dit systeem werd benut. In 1775 besloten de bewindhebbers de factorij in Bengalen van een bedrag van f 925.000 te voorzien (waarvan f 825.000 in de vorm van in Amsterdam gekochte wissels), en ze machtigden hun directeur Ross tevens om 5 à 6 ton van Britten in Bengalen op wissel te accepteren. Vanaf dat moment lijkt Ross de vrijheid te hebben genomen om zoveel kapitaal op wissel te accepteren als hij kon. Ross werd herhaaldelijk op de vingers getikt over te ruime acceptatie of over te gunstige voorwaarden die hij de Britten bood.³⁶ Maar toch lieten de bewindheb-

bers toe dat jaarlijks grote bedragen op deze wijze naar Europa werd overgemaakt. Spoedig was het niet meer nodig om zilver naar het vanouds edel metaal importerende Bengalen te vervoeren en kon de hele behoefte aan contanten door wissels worden gedekt.

Bij deze wisseltransacties werd de ropij tegen 25 stuiver gerekend terwijl de Nederlandse dienaren, die nog steeds bij elkaar voor *f* 100.000 mochten overmaken, 27 stuiver per ropij kregen, zij het dat zij daarover wel het eerder genoemde rabat van $7\frac{2}{3}$ procent moesten betalen. Aan de Britten daarentegen werd een rentevergoeding gegeven van vijf procent (op jaarbasis) over de termijn tussen de storting van het geld in kas van de VOC en de afgifte van wissel vlak voor vertrek van de retourschepen. Er was echter nog een tweede betalingswijze van wissels, namelijk rechtstreeks in producten. Dat betrof meest leveranties van lijwaden (katoenen stoffen), maar ook wel van salpeter, en tenslotte in 1780, voor één keer een leverantie van kaurischelpen. Ook hier werd de ropij tegen 25 stuiver gerekend, maar er werd geen rentevergoeding gegeven. De bewindhebbers vonden deze betalingswijze wat ondoorzichtig en meenden dat zij niet voldoende inzicht kregen op de inkooprij van de op deze wijze betaalde goederen. Toch is Ross er tot 1780 mee doorgegaan. Tussen 1775 en 1780 heeft de factorij Bengalen voor *f* 993.814 aan wissels in betaling voor leveranties afgegeven, overigens een bescheiden bedrag ten opzichte van het totaal via wissels overgemaakt bedrag (zie tabel).

Het feit dat de VOC de sluizen voor het Britse kapitaal uit Bengalen wijd openstelde had gevolgen voor de handel. Voorheen waren de afzetmogelijkheden in Europa en Batavia bepalend voor de omvang van de bestellingen van de Bengaalse producten en voerden de Bengaalse dienaren geldgebrek en tegenwerking van Britse zijde aan als voornaamste factoren waarom aan die bestellingen nooit geheel kon worden voldaan. Nu was de situatie andersom. Er ging van het grote aanbod van kapitaal een druk uit op de factorij van de VOC om maar zoveel mogelijk goederen voor de Europese markt te kopen, opdat in Bengalen zoveel mogelijk geld op wissel kon worden geaccepteerd. Dat geld kon dan na verkoop van de producten in Nederland weer aan de rechthebbenden worden uitbetaald. Het is begrijpelijk

In Nederland uitbetaalde bedragen op wissels uit Bengalen ontvangen
1773-1789, in guldens

A: uitbetaald op in Bengalen op de 'gewone' wijze gekochte wissels

B: uitbetaald op in Amsterdam gekochte en naar Bengalen gezonden wissels

boekjaar	A	B
1773/74	349.773	429.200
1774/75	315.000	536.995
1775/76	376.212	851.400
1776/77	872.335	1.209.567
1777/78	1.793.861	1.399.987
1778/79	3.301.757	1.227.508
1779/80	1.258.831	1.764.054
1780/81	1.400.074	1.936.675
1781/82	0	
1782/83	0	
1783/84	0	
1784/85	381.930	
1785/86	1.578.857	
1786/87	1.124.470	
1787/88	326.504	
1788/89	0	
1789/90	16.747	

35

dat de Bengaalse handel na 1775 in omvang groeide.

De bewindhebbers deden dan ook voor 1777 een forse eis of bestelling aan Bengaalse goederen.³⁷ Misschien dat op dat moment vraag en aanbod nog in evenwicht waren geweest als de dienaren in Bengalen zich aan de gegeven limieten hadden gehouden. Maar dat deden ze niet, ze accepteerden meer Brits geld en verzonden derhalve ook meer goederen dan was gevraagd. Het was dus voorspelbaar dat de Heren Zeventien in hun eerstvolgende brieven van 1778 zouden klagen over teveel (*boven de eisch*) ontvangen goederen, waarop bij verkoop zelfs verlies werd geleden. Weliswaar had directeur Ross zich bij voorbaat tegen kritiek ingedekt door aan te bieden

schade te vergoeden die zou ontstaan door verzending boven de eis – een aanwijzing voor het vermoeden dat Ross zelf duchtig aan de Engelse geldovermakingen verdiende – maar daar gingen de Heren Zeventien niet op in. Ross trachtte vervolgens de Heren Zeventien over te halen om de handel voor langere tijd op een grotere schaal te voeren, maar dat plan werd in Nederland direct verworpen. Men kon van de VOC toch niet verlangen een verliesgevende handel te drijven om Engelse *nabobs* ter wille te zijn?³⁸

De dividenden van de Amfioen Sociëteit

Sedert het midden van de 18de eeuw maakten de dividenden van de Amfioen Sociëteit een vast onderdeel uit van de jaarlijkse wisselovermakingen. Deze onderneming is Van Imhoffs meest geslaagde project geweest. Amfioen of opium werd door de VOC in Bengalen ingekocht en in de Archipel weer verkocht. Het was een voor de Compagnie uiterst winstgevend artikel en het is dan ook niet verwonderlijk dat op grote schaal smokkel in opium plaatsvond. Daarbij waren zowel VOC-dienaren als andere Europese handelaren betrokken. Van Imhoff ontwierp een plan om de verkoop van opium in de Archipel exclusief te gunnen aan een particuliere, door uitgifte van aandelen te financieren maatschappij. Zijn voorstel beoogde twee uitersten te verzoenen: enerzijds moesten de voordelen, die de VOC als monopolie maatschappij toevielen, in stand worden gehouden, anderzijds moest een mogelijkheid worden geschapen aan ambtenaren en vrijburgers inkomsten te geven buiten de VOC om. Omdat, zo betoogde Van Imhoff, in Batavia ten gevolge van het Compagniesysteem nu eenmaal weinig mogelijkheden waren om naast de dienst in de VOC nog wat bij te verdienen, was het gewenst daarvoor speciale regelingen te treffen. Een bloeiende stedelijke economie in Batavia zou toch ook de Compagnie ten goede komen? Die kon dan profiteren van belasting- en tolheffing. Daarom zou de opium uit Bengalen door de VOC aan een handelsmaatschappij moeten worden verkocht, waarin de Bataviase inwoners, VOC-dienaren zowel als vrijburgers, zouden kunnen deelnemen. Deze handelsonderneming zou dan de verkoop van de opium op Java en andere VOC-vestigingen voor haar rekening nemen. Zo zou niet alleen de economie van Batavia opbloeien, maar zouden de

VOC-dienaren tevens belang krijgen bij het tegengaan van smokkel. Het voordeel van deze 'management buy-out' voor de Compagnie zou liggen in het feit dat zij een vaste en hoge prijs voor de door haar aangevoerde opium ontving en verlost zou zijn van de kostbare distributie van dit artikel over de Archipel.³⁹

Het 42 artikelen tellende octrooi van de Amfioen-Sociëteit werd in september 1745 voor de duur van tien jaar vastgesteld. De prijs van de aandelen was niet mis: de Sociëteit zou 300 aandelen of *actiën* ter waarde van 2000 rijksdaalders of 4800 gulden uitgeven. Inschrijving werd vanaf 1 oktober open gesteld en de inschrijvers zouden het door hen ingeschreven bedrag in vier termijnen moeten storten, te weten veertien dagen en vervolgens drie, negen en achttien maanden na inschrijving. Het bestuur van de Sociëteit werd gevormd door een directeur, twee 'administrerende hoofdparticipanten', een kassier en een boekhouder of scriba. De gouverneur-generaal werd 'opperdirecteur'. De directeur moest evenals de administrerende hoofdparticipanten tenminste tien aandelen bezitten, de kassier en boekhouder tenminste vijf. Het waren alle bepalingen die wel wat leken op de artikelen uit het octrooi van de Compagnie zelf. Tenslotte schreef het octrooi voor dat elke zes maanden een vergadering van bestuur en hoofdparticipanten moest worden gehouden, waarin over de hoogte van het dividend zou worden besloten. Hoofdparticipanten, dat wil zeggen zij die tenminste tien aandelen bezaten, mochten in deze vergadering verschijnen of zich daar door zaakwaarnemers laten vertegenwoordigen.

Door zo'n hoge prijs voor de aandelen te vragen werden kleinere beleggers bij voorbaat buiten gesloten. De aandeelhouders vormden inderdaad een kleine kring. Het wekt dan ook geen verbazing dat er al spoedig aanmerkingen kwamen op dit nieuwe handelslichaam. Van Imhoff had echter tijdig een belangrijk medestander voor handhaving van de Sociëteit weten te verwerven. In 1748 schreef hij aan de stadhouder, Willem IV, dat de directie van de Amfioen Sociëteit hem graag als aandeelhouder zou beschouwen, en wel voor dertig aandelen, zodat *de Sociëteit de vrijheid mag nemen bij het doen van hare uitdeelingen Uwe Hoog Vorstelijke Doorlugtighijt uyt hoofde van dese accesoire portie toe te leggen een elfde gedeelte*. Dat betekende dus, dat de stadhouder zonder enige tegenprestatie jaarlijks op een

flink dividend mocht rekenen. Het was een aardig aanbod en de stadhouder nam het graag aan. Van Imhoff had er nog iets bij bedacht. Anticiperend op instemming van de stadhouder had Van Imhoff inmiddels de eerste uitkering over 1748 van f 12.960 al vast op een rekening opzij gezet. Hij kon, zo liet hij weten, dit geld wel via wissel aan de Prins in Nederland laten overmaken, maar de Compagnie berekende over deze transacties een vergoeding van bijna acht procent. Houdt uw kapitaal hier, zo pleitte Van Imhoff. Na afloop van het octrooi van de Sociëteit in 1755 zou de Stadhouder gemakkelijk een kapitaal van f 200.000 bijeen hebben, dat in Batavia met hoge rente kon worden geïnvesteerd en bovendien de *stadhouderlijke influentie op het lichaam [de VOC] zou stijven...*⁴⁰

Er was enige kritiek op de nieuwe maatschappij, en die kritiek richtte zich vooral op het feit dat de VOC onnodig voordelen opgaf ten gunste van enkele toch al rijke inwoners van Batavia. Zo werd in een anoniem schotschriftje betoogd dat hooguit veertig personen van het *gehele monopolium* profiteerden. Van Imhoff had zelf twintig aandelen genomen, Jacob Mossel, directeur-generaal en na 1750 Van Imhoffs opvolger, was de grootste aandeelhouder met niet minder dan veertig actiën – derhalve een bedrag van f 192.000! Ook de andere raden van Indië hadden forse sommen in de onderneming geïnvesteerd, terwijl van de vrijburgers Jacob Cool (de *hoffood van Van Imhoff*, zo schold de schrijver hem uit) dertig aandelen had gekocht – maar een deel daarvan had hij weer aan *favoriten* moeten overgeven. Cool werd in 1745 één van de twee administrerend hoofdparticipanten. Tenslotte werden de vrijburgers Matthijs Swemmelaar en Abraham Bogaard (hij werd de eerste boekhouder en secretaris van de Sociëteit) genoemd, die ieder twintig aandelen bezaten. Voorts waren er dan nog *eenige weduwen die bekend zijn dat ze honderduysenden bezitten*.⁴¹

Het rendement dat deze aandeelhouders op hun investering genoten was aanzienlijk. Zoals het octrooi voorschreef, werd er tweemaal in het jaar over een dividenduitkering vergaderd. Het halfjaarlijks dividend lag meest op negen à tien procent, terwijl in de magere jaren van 1763 en 1771 toch nog vijf tot zeven procent per half jaar werd uitgekeerd. 1763 was het slechtste jaar met een dividend van zes procent. Over de periode 1745-1794 heeft de Sociëteit

Jacobus van der Schlei, 1763: gouverneur-generaal Jacob Mossel, 1750-1761, was tevens groot-aandeelhouder van de Amfioen-Sociëteit; gravure uit J.P.J. DU BOIS *Vies des gouverneurs-généraux...*, La Haye 1763 (Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde)

naar alle waarschijnlijkheid – het is niet helemaal zeker omdat gegevens van maart en oktober 1779 en maart 1792 ontbreken – 863 procent aan dividend uitgekeerd. In totaal zal dus *f* 12.427.200 aan de ‘gewone’ aandeelhouders zijn betaald, terwijl voor de stadhouder daarboven nog eens *f* 1.247.200 opzij was gelegd.

De uitkering voor de stadhouder is op diverse tijdstippen in grote sommen ineens op wissel naar Nederland overgemaakt. Het advies van Van Imhoff het geld in Batavia onder de Compagnie te laten werd dus niet opgevolgd. Overigens heeft Willem IV zelf niet van deze inkomsten kunnen genieten, hij overleed reeds in 1751. Het beheer kwam vervolgens in handen van Prinses Anna, die in 1756 aan gouverneur-generaal Mossel verzocht het tegoed op de rekening naar Nederland over te maken. Inderdaad werd anderhalf jaar later twee ton naar de prinses getransfereerd. Dat bedrag verdeelde zij onder haar kinderen, prinses Carolina en prins Willem V. In 1762 – prinses Anna was inmiddels overleden – liet de nieuwe voogd, de Hertog van Brunswijk, eveneens twee ton overmaken, in 1764

volgde nog eens 144.000 gulden. In 1766 werd prins Willem V volwassen en ook hij liet bij tijd en wijle grote sommen uit Batavia komen. In 1790 werd, nadat het tegoed nogal was opgelopen door stremming in het financieel verkeer tussen Batavia en patria, driehonderdduizend gulden overgemaakt, en kort daarop, in 1793, nog eens f 143.403. Dit lijkt de laatste uitkering die de Prins genoten heeft.

Waren het in de het begin dus vooral de *rijkste Heeren van de regering*, die evenals de stadhouder het genoegen smaakten om jaarlijks een uitkering van de Amfioen Sociëteit op hun rekening te kunnen bij schrijven, in later tijd kwamen er door erfenis en repatriëring steeds meer aandeelhouders in Nederland. In de nalatenschap (van f 3.200.000) van de schatrijke Mossel, waren 26 aandelen. Indien hij inderdaad, zoals de anonieme schrijver beweerde, veertig aandelen heeft bezeten, dan heeft hij die dus niet tot aan zijn dood in mei 1761 vastgehouden. Mogelijk heeft hij eerder vijf aandelen overgedaan aan zijn zwager Jan Koning in Enkhuizen, die namelijk al sedert 1756 dividend uit Batavia ontving. Deze aandelen gingen later over naar andere familieleden. De 26 aandelen uit Mossels nalatenschap kwamen terecht bij zijn drie kinderen, mr Jacob Mossel jr. (regent in Rotterdam), Catharina Jacoba Mossel (gehuwd met jonker Gerard Taets van Amerongen), Geertruida Mossel (getrouwd met Pieter Hasselaer). Maar al spoedig bevonden zich ook andere grote aandeelhouders in Nederland. De in 1765 gerepatriëerde oud-directeur-generaal Librecht Hooreman bezat niet minder dan twintig actiën, Johan Gideon Loten, oud-gouverneur van Ceylon, had er tien.

In 1769 waren al 172 aandelen, dus meer dan de helft, in handen van in Nederland wonende personen. Tenslotte was bij liquidatie in 1794 het grootste deel van het aandelenbezit in Nederland geplaatst – in 1801, toen de zaken nog steeds niet afgewikkeld waren, waren er 244 in Nederlandse handen. Die aandeelhouders hadden na 1780, ten gevolge van de financiële moeilijkheden van de VOC, maar moeizaam en met mondjesmaat hun dividenden binnen gehaald. Het wisselverkeer werd aan banden gelegd en bovendien maakten de hierboven genoemde regelingen ten aanzien van bijvoorbeeld het aanbieden van papiergeld voor wissels de kosten daar-

Tweede Assignatie.

DE EDELE HEEREN GECOMMITTEERDE BE-
WINDHEBBEREN ter Vergadering van ZEVEN-
TIENEN, representeerende de Generaale Nederland-
sche Geoëtroiceerde Oostindische Compagnie,

Geteld de waarde
van 58²⁹/₃₉ stuks
Goede wigtige Neder-
landsche Ducatons

Gelieven na het afloopen der *veer* jaarsche Verkoopning van anno 1780
te doen betalen op deese *Tweede Assignatie* (de *Eerste* onvol-
daan zynde) ter keuze van UW WEL EDELE AGTBAARE in Cas-
of-Bank-geld, en ingevalle zulks in laastgemelde Specie geschiedt,
dan na de cours der Agio van de Bank, waar op dezelve ten tyde der
betaaling zyn zal, aan *De Erven van Roelof Blok* en

door

Willem Kraane in naam van de Amfioen Sociëteit in
Batavia, die dit geld stortte in de kas van VOC-kassier Jacob Welgevaere – de
assignatie zelf is op 30 oktober 1787 ondertekend door gouverneur-generaal
Willem Alting (particuliere collectie)

41

40. Grooten ieder Gulden, als zynde alhier aan het Comptoir Generaal
behoorlyk goedgegaan, en door *Den heer Willem Kraane*

aan

De Erven van Roelof Blok in Compagnies Cassa geteld in de waarde van *58²⁹/₃₉ stuks*
Goede wigtige Nederlandsche Ducatons van 70 zwaare stuivers
ieder, die in Nederland in bovengemeld bedraagen van *58²⁹/₃₉ stuks*
ofte de waarde van dien, zullen kunnen worden voldaan.

Batavia in 't Kasteel, den 30. October Anno 1787

De voorschreeven waarde
van 58²⁹/₃₉ stuks
Goede wigtige Nederlandsche Ducatons
zyn by my als Cassier op den 27
October 1787 ontvangen
Dato als boven

Voor het opmaaken dezes,

W. Alting

Assignatie ten bedrage van 58²⁹/₃₉ dukatons à 70 stuiver = f 205:12:– op
naam van de Erven van Roelof Blok; het betreft het overmaken van een divi-
denduitkering door kassier Willem Kraane van de Amfioen Sociëteit in
Batavia, die dit geld stortte in de kas van VOC-kassier Jacob Welgevaere – de
assignatie zelf is op 30 oktober 1787 ondertekend door gouverneur-generaal
Willem Alting (particuliere collectie)

voor hoog. Maar het is aannemelijk dat ongeveer de helft van de dividenduitkeringen, dus zo'n zes miljoen gulden, in Nederland terecht is gekomen.

Het einde van de Sociëteit werd gekenmerkt door fraude en chaos die zo kenmerkend was voor de administratie in Batavia aan het eind van de 18de eeuw. Doordat er een aanzienlijk tekort was in de boedel van de laatste kassier van de voormalige Sociëteit, Jan de Weert, moesten de aandeelhouders met minder geld genoegen nemen dan waarop zij recht hadden. Omdat het financieel verkeer met Nederland inmiddels ten gevolge van de oorlogsomstandigheden nagenoeg tot stilstand was gekomen, werd door de regering in Batavia besloten een aparte rekening te openen voor 'actiehouders in Nederland uit gearresteerde boedel van 75 %'. De rekeninghouders hebben lang geduld moeten oefenen, de zaak heeft nog lang gesleept. Omstreeks 1820 trachtten erfgenamen van aandeelhouders in Nederland nog uitbetaling te verkrijgen, en tenslotte werd in 1834 het restant op de rekening in Batavia naar de rekening van de weesmeesters overgeheveld.

Conclusie

Wie deze stortvloed van resoluties en voorschriften beziet, zal zich in eerste instantie verbazen over de mate waarin de Hoge Regering in staat was om directieven van de Heren Zeventien naast zich neer te leggen, door eigen beleid te vervangen of na een poosje min of meer te vergeten. Voor de bewindhebbers gold bij het vaststellen van de geldkoersen vooral de zorg dat de Compagnie niet teveel voordeel gaf aan degenen die geld op assignaties stortten, voor de Hoge Regering gold meer de wens om de grote zilveren munten in omloop te houden. Na 1738 werd voor lange tijd een zeker evenwicht gevonden en stelden de bewindhebbers zich veel voorzichtiger op. Ondanks de twee pogingen tot hervorming van het monetair stelsel door afschaffing van het zogenaamde lichte geld lieten zij toe dat de koers van acceptatie van de dukaton ongewijzigd bleef waardoor wisselkopers in ruime mate werden begunstigd.

Na 1750 nam de omvang van het wisselverkeer toe en werd deze geldstroom belangrijker voor financiering van de handel van de VOC. De bewindhebbers lijken steeds minder moeite te hebben

gehad met het vergaren van fortuin door hun dienaren overzee, en misschien ook hebben die dienaren steeds meer mogelijkheden gehad om die fortuinen te verdienen. De stroom van geld nam ook toe door de alsmaar rijkelijker vloeiende dividenden van de Amfioen Sociëteit en door de ruime acceptatie van Brits geld in Bengalen. Tenslotte zagen de Heren Zeventien er ook voordeel in om grote sommen geld via aankoop van 'Londense' wissels getrokken op kooplieden te Calcutta voor de handel op India te verwerven.

Door steeds meer te leunen op de particuliere geldstroom ontstond wel een zeer merkwaardige situatie, waarin de VOC in toenemende mate afhankelijk werd van de particuliere verdiensten van haar dienaren. Er is wel eens betoogd dat de compagnie ten onder gegaan is aan corruptie. Nog afgezien van de vraag of we de oorsprong van de verdiensten onder het begrip corruptie moeten scharen, valt dus op te merken dat de Compagnie tot op zekere hoogte van die verdiensten ook profijt trok.

- J.C. BAUD Proeve van eene geschiedenis van den handel en het verbruik van opium in Nederlandsch Indië *Bijdragen tot de Taal-, Land-, en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië* 1 (1853) 79-220
- N.P. VAN DEN BERG *De Bataviasche Bank-courant en Bank van Leening, 1746-1794. Eene bijdrage tot de geschiedenis van het bank- en financie-wezen van Nederlandsch Indië* (Amsterdam 1870)
- M.G. BUIST 'At Spes non Fracta'. *Hope and Co 1770-1815* (Den Haag 1974)
- Pieter van Dam: *Beschryvinge van de Oostindische Compagnie* F.W. STAPEL / C.W.TH. VAN BOETZELAER eds (Den Haag 1927-1954, ²1977) =Rijks Geschiedkundige Publicatiën Grote Serie 63, 68, 74, 76, 83, 87, 96
- F.S. GAASTRA The exports of precious metal from Europe to Asia by the Dutch East India Company, 1602-1795 *Precious metals in the later medieval and early modern world* J.F. RICHARDS ed (Durham 1983) 447-476
- F.S. GAASTRA Private money for Company trade. The role of bills of exchange in financing the return cargoes of the VOC *Itinerario* 18.1 (1994) 65-76
- F.S. GAASTRA / S. SEYBEL Een Kollumer koopman in de Oost. Eyso de Wendt, 1718-1780 *De Vrije Fries* 74 (1994) 85-102
- F.S. GAASTRA British capital for the VOC in Bengal *Commerce and culture in the bay of Bengal, 1500-1800* O. PRAKASH / D. LOMBARD eds (New Delhi 1999) 261-284
- H.E. VAN GELDER *De Nederlandse munten* (Utrecht/Antwerpen 1965) =Aula 213 [gewijzigde herdruk 2002]
- Generale missiven van Gouverneurs-Generaal en Raden van Indië aan Heren Zeventien der Verenigde Oostindische Compagnie* W.P.H. COOLHAAS e.a. eds (Den Haag 1960-1995) =Rijks Geschiedkundige Publicatiën Grote Serie 104, 112, 125, 134, 150, 159, 164, 193, 205, 235 [dln. IX en XI uitgegeven door J. VAN GOOR resp. J.E. SCHOONEVELD-OOSTERLING]
- K. GLAMANN *Dutch-Asiatic trade, 1620-1740* (Copenhagen / The Hague 1958)
- E.M. JACOBS *Koopman in Azië. De handel van de Verenigde Oost-Indische Compagnie tijdens de 18de eeuw* (Zutphen 2000)

- J. P. DE KORTE *De jaarlijkse financiële verantwoording in de Verenigde Oost-indische Compagnie* (Leiden 1984) =Werken Vereeniging Nederlandsch Economisch-Historisch Archief te Amsterdam 17
- W. G. J. KUITERS William Paxton (1744-1824): the history of an East Indian fortune *Bengal Past and Present* 3 (1992) 1-22
- F. LEQUIN *Het personeel van de Verenigde Oost-Indische Compagnie in Azië in de 18de eeuw, meer in het bijzonder in de vestiging Bengalen* (Leiden 1982)
- P. A. LEUPE De bevelhebber eener retourvloot [Roelof Blok in 1763 in Nederland aangekomen] *Bijdragen tot de Taal-, Land-, en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië* 10 (1863) 202-215
- Nederlandsch-Indisch plakaatboek 1602-1611* J. A. VAN DER CHIJS ed (Batavia / Den Haag 1885-1900)
- A. POL 'Tot gerieff van India'. Geldexport door de VOC en de muntproductie in Nederland, 1720-1740 *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 72 (1985) 65-195
- A. POL *Schepen met geld. De handelsmunten van de Verenigde Oostindische Compagnie, 1602-1799* (Den Haag 1989)
- Y. PRINS Van scheepsjongen tot admiraal van de retourvloot. Het leven van VOC-dienaar Roelof Blok, 1712-1776 *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 52 (1998) 157-199
- O. SCHUTTE *Repertorium der buitenlandse vertegenwoordigers, residerende in Nederland 1584-1810* (Den Haag 1983)
- G. SILBERHORN Seneca Ingersen Freiherr von Geltingen (1715-1786) *Jahrbuch des Heimatvereins der Landschaft Angeln* 66 (2002) in druk
- Uytrekening van de goude en silvere muntswaardije, inhoud der maaten en swaarte der gewigten in de respectieve gewesten van Indiën* (Middelburg 1691)
- E. VANVUGT *Wettig opium. 350 jaar Nederlandse opiumhandel in de Indische archipel* (Haarlem 1985)

- 1 GAASTRA (1983); POL (1985) en POL (1989)
- 2 Zie voor een beknopte beschrijving van dit systeem ook GAASTRA (1994)
- 3 Nationaal Archief – VOC 149: resolutie Heren XVII dd 28 augustus 1645. Zie voor het beleid over wisseltrekkingen tot 1700 ook *Pieter van Dam: Beschryvinge* eerste boek deel 2, 94-103
- 4 VAN DEN BERG (1870) 45-46
- 5 Nationaal Archief – VOC 149: resoluties Heren XVII dd 27 maart en 22 november 1649
- 6 Nationaal Archief – VOC 673: resolutie Gouverneur-Generaal en Raden dd 22 november 1651
- 7 De reaal van achten had in 1621 een koers van 48 stuiver in de Republiek. In Batavia werd de munt in 1652 dus kortstondig ook weer op deze koers gezet, terwijl de realen in specie (ruwe realen van diverse denominaties die per gewicht werden verhandeld) 51 stuiver deden. De rijksdaalder was in Nederland van 47 stuiver in 1606 gestegen tot 52 stuiver in 1659. De leeuwendaalder deed 38 stuiver in 1606 en ging vervolgens omhoog tot 42 stuiver in 1659 – VAN GELDER (1965) 220-221, 252 = VAN GELDER (2002) 246-247, 274
- 8 GLAMANN (1958) 53-56; DE KORTE (1984) 32-33
- 9 *Generale missiven* III, 452: missive dd 29 januari 1663
- 10 *Generale missiven* IV, 306-307: missive dd 13 februari 1679
- 11 Nationaal Archief – VOC 162: resolutie Heren XVII dd 20 en 27 juli 1719
- 12 *Uytrekening* (1691) 5
- 13 *Nederlandsch-Indisch plakaatboek* III, 505-507: resolutie 20/23 augustus 1700
- 14 De dukaat had in Nederland in 1621 nog een koers van 88 stuiver, maar steeg geleidelijk in waarde – VAN GELDER (1965) 217 = VAN GELDER (2002) 243
- 15 POL (1985) 91-94
- 16 VAN DEN BERG (1870) 60-65
- 17 JACOBS (2000) 225-227
- 18 *Nederlandsch-Indisch plakaatboek* VIII, 275: resolutie dd 3 juli 1767
- 19 Nationaal Archief – VOC 186: resolutie Heren XVII dd 10 oktober en 28 maart 1778; VOC 809: resolutie Gouverneur-Generaal en Raden dd 18 januari 1779
- 20 Samengesteld op basis van *Nederlandsch-Indisch plakaatboek*
- 21 *Generale missiven* II, 166: missive dd 31 januari 1653
- 22 *Pieter van Dam: Beschryvinge* eerste boek deel 1, 98
- 23 Nationaal Archief – VOC 166: resolutie Heren XVII dd 10 november 1737

- 24 Nationaal Archief – VOC 2971 fol. 811-819: overgekomen brieven en papieren 1761, lijst van assignaties dd 15 oktober 1760
- 25 PRINS (1998)
- 26 GAASTRA / SEYBEL (1994) 98
- 27 LEUPE (1863) 210
- 28 SILBERHORN (2002)
- 29 GAASTRA / SEYBEL (1994) 85, 88
- 30 Het Engelse wisselverkeer via de VOC behandelde ik eerder uitgebreid in GAASTRA (1999)
- 31 Nationaal Archief – VOC 2894 fol. 202: overgekomen brieven en papieren 1758, over de voordelen van de Engelse negotiatie, 4 juli 1757; VOC 2895 fol. 560-563: overgekomen brieven en papieren 1758, resolutie Raad te Chinsura, 4 juli 1757
- 32 Nationaal Archief – VOC 129: resolutie Heren XVII dd 18 april 1758, 10 oktober 1758 en 12 maart 1759. Op 14 april 1759 werd het contract gesloten tussen de VOC en Jan Wijnants, handelend voor Joshua van Neck in Londen. Zie voor deze transactie ook LEQUIN (1982) 192, waar echter abusievelijk het geld aan Bisdom en Armenault persoonlijk wordt toegeschreven
- 33 Nationaal Archief – Boekhouder-Generaal Batavia 10782: generaal-journaal 1760; deze bron geeft aan dat de opperkoopman van het Kasteel Christiaan Senf 16 assignaties trok voor door *diverse particuliere personen ingelegde capitalen* ter waarde van f 567.600 waarop na aftrek van kosten bovenstaand bedrag in patria werd uitgekeerd. Cf. VOC 7050: lijsten van verdeelde assignaties 1755-1773, onder 1760
- 34 GAASTRA (1999) 282-284
- 35 Over het huis Hope zie BUIST (1974). De firma Pye Rich & Wilkieson zal gedreven zijn door Henry Pye Rich, een Engelsman die sinds 1773 in Amsterdam woonde en consul was; bij de doop van zijn zoon in 1784 was een Charles Wilkieson getuige – SCHUTTE (1983)
- 36 Nationaal Archief – VOC 338: Heren XVII aan Gouverneur-Generaal en Raden dd 12 december 1776 (onder Bengalen), dd 10 oktober 1777 (onder § 229) en dd 25 september 1778 (onder Bengalen)
- 37 Nationaal Archief – VOC 338: Heren XVII aan Gouverneur-Generaal en Raden dd 10 oktober 1775 (onder de materie Bengalen)
- 38 Nationaal Archief – VOC 338: Heren XVII aan Gouverneur-Generaal en Raden dd 25 september 1778 (onder Bengalen); Nationaal Archief – Hoge Regering Batavia 257: consideratiën en propositiën van directeur Ross dd 8 januari 1777
- 39 Voor de Amfioen Sociëteit zie BAUD (1853) en VANVUGT (1985) 90-117; voorts maakte ik gebruik van de ongepubliceerde doctoraal-scriptie van I.E. Mens 'De Amfioen Sociëteit, 1745-1794' (1987, Rijksuniversiteit Leiden)
- 40 Nationaal Archief – Stadhouderslijk Archief 1194-1195
- 41 Nationaal Archief – Hope 80: extract consideratiën rakende de Amfioen Sociëteit

COLOFON

Particuliere geldstromen binnen het VOC-bedrijf, 1640-1795 werd in 2002 gezet uit de Scala, en uitgegeven door Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Leiden

redactie: Arent Pol

fotografie: P. Brouwers, E. Brandon

grafische vormgeving: Zeno Design

Op het omslag: bronzen Van Gelder-penning, in 2000 ontworpen door Elisabeth Varga (foto Ed Brandon)

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door:
Teylers Tweede Genootschap, Haarlem

ISBN: 90-73882-15-X

© 2002

F.S. Gaastra / Stichting Nederlandse Penningkabinetten /
Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet,
Leiden

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher

Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet

Het Penningkabinet beheert de nationale verzameling numismatische voorwerpen, zo'n 200.000 munten, bankbiljetten, penningen, draagtekens, zegelstempels en gesneden stenen uit alle perioden en gebieden ter wereld. Ook zogenaamd primitief geld behoort tot de verzameling. Het Penningkabinet maakt regelmatig nieuwe tentoonstellingen over uiteenlopende onderwerpen. Zo is meer dan eens aandacht besteed aan het geld dat de VOC naar Azië exporteerde. Medewerkers doen onderzoek naar het terrein dat de verzameling bestrijkt en maken de resultaten daarvan bekend in de vorm van publicaties en lezingen. De omvangrijke bibliotheek op het gebied van de numismatiek (munt- en penningkunde, inclusief geldgeschiedenis) is vrij raadpleegbaar voor iedere geïnteresseerde. Een groot deel van de collectie is inmiddels elektronisch geregistreerd en sinds kort kunnen de eerste onderdelen daarvan door het publiek via het internet geraadpleegd worden.

bezoekadres: Rapenburg 28, Leiden

Postbus 11028, 2301 EA Leiden

tel 071-5160999, fax 071-5128678

museum@penningkabinet

www.penningkabinet.nl

Stichting Nederlandse Penningkabinetten

De Stichting Nederlandse Penningkabinetten beoogt de bevordering van de numismatiek met alle haar ten dienste staande middelen. In de eerste 15 jaar na de oprichting in 1982 werd dit vooral gedaan door de uitgifte van publicaties en door de aankoop van numismatische objecten ten gunste van openbare verzamelingen. Tegenwoordig wordt de aandacht meer gericht op stimulering van onderzoek en presentatie van de resultaten daarvan, onder andere via de Van Gelder-lezingen.

secretariaat:

Zeemanlaan 122, 3572 ZG Utrecht